

Література

1. Крижаківський А. Ф. Громадянське суспільство і правопорядок // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2000. — № 2. — С. 11.
2. Пстражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией правствспости. — С.Пб., 2000. — С. 589.
3. Саванели Б. В. Правопорядок и юридическая практика: Методологические проблемы. — Тбилиси, 1981. — С. 55.
4. Спиридопов Л. И. Социальное развитие и право. — Л., 1973. — С. 28.
5. Казимирчук В. П. Социальное действие права в условиях социализма: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — М., 1970. — С. 12.
6. Явич Л. С. Сущность права. — Л., 1985. — С. 64.
7. Орвих М. Ф. Содержание методологии юридической науки // Правоведение. — 1973. — № 1. — С. 17–24.

УДК 340.12:340.5

Бехруз Хашматулла
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії держави і права ОНЮА

**ПРАВОВА СИСТЕМА — ЦЕНТРАЛЬНА КАТЕГОРІЯ
ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства**

Правова система є однією з центральних категорій всієї правової науки. Теорія держави і права розробляє загальнотеоретичні основи цього багатогранного феномену, який відображає, на думку Ю. А. Тихомирова, «особливості національної правосвідомості і культури» [1]. Правова система є також основним предметом дослідження порівняльного правознавства, що вивчає її на основі теоретичних розробок. У даній статті робиться спроба розглянути правову систему як одну з основних категорій порівняльного правознавства.

Саме в національній правовій системі акумулюються принципові особливості даної історично конкретної цивілізації, культури, економічного, політичного, духовного розвитку, самотутність тих «поворотів» у становленні та удосконалюванні юридичних відносин, які характерні для тієї чи іншої країни. Материнською основою і джерелом правових сімей стають, у залежності від своєрідності історичного розвитку і культур, ті чи інші конкретні національні юридичні системи — одна чи декілька [2]. Правова система — певного роду детонатор юридичного впливу на суспільні відносини. Вона повинна чітко «реагувати» на всі трансформаційні процеси в суспільстві. Всі суб'єкти суспільних відносин постійно взаємодіють з нею, і «правова система уважно спостерігає за людиною, і у певному розумінні закон постійно дивиться на нас» [3]. Цим і пояснюється постійна актуальність дослідження цієї проблематики. У працях таких відомих учених як Ж. Карбоньє, Л. Фрідмен, Р. Давид, К. Цвайгерт, Х. Кьотц, Ю. А. Тихомиров, С. С. Алексєєв, П. М. Рабінович, А. Х. Саїдов,

В. С. Нерсесянц, М. Н. Марченко та ін. правова система піддається ґрунтовному, всебічному аналізу.

М. І. Матузов справедливо відзначає, що категорії «право» і «правова система» не є тотожними, не підмінюють одна одну, а залишаються самостійними. Правова система не охоплює і не може бути охоплена поняттям права навіть у широкому (соціологічному) розумінні. Тому він і висловив припущення, що «ідея правової системи — це свого роду компроміс між прихильниками «вузького» і «широкого» розуміння права, оскільки категорія «правова система» може задовольнити прагнення тих, хто хоче розширити поняття права і охопити ним, крім норм, ряд інших елементів» [4].

Правова система у правовій науці вживається в декількох значеннях. У вузькому змісті під цією системою розуміється право певної держави, тобто «національна правова система». Широке розуміння правової системи поряд із правом як системою норм містить у собі ряд інших компонентів правового життя суспільства. Аналіз їх дозволяє побачити такі сторони і аспекти правового розвитку, які не можуть бути розкриті шляхом аналізу одних лише норм права. Тут необхідні зведення різноманітних компонентів правової дійсності до трьох категорій: праворозуміння, правотворчості та правозастосування.

В юридичній літературі акцентують увагу на складному елементному складі правових систем, щодо яких немає єдиної думки. Наприклад, Ж. Карбоньє вважає, що правова система — це «вмістище, зосередження різноманітних юридичних явищ» [5].

П. М. Рабінович відзначає, що «правова (юридична) система — це система всіх юридичних явищ, які існують в певній державі в групі однотипних держав, до складу якої входять: 1) різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів по створенню таких актів, 2) різноманітні види і прояви правосвідомості, 3) стан законності та його деформації» [6].

На думку С. С. Алексєєва, правова система — це все позитивне право, розглянуте в єдності з правовою ідеологією і юридичною практикою, у той час як правова культура являє собою свого роду юридичне багатство, виражене в регулятивних якостях права, накопичених правових цінностях, що включає такі елементи як стан правосвідомості в суспільстві, стан законності, стан законодавства, досконалість його змісту і форми, стан практичної роботи в галузі права. Компонентами правової системи називають: 1) систему права; 2) систему законодавства; 3) правові інститути і правові установи (правотворчі та правозастосовчі); 4) правові поняття, принципи, символіку; 5) правову політику, ідеологію, культуру; 6) юридичну практику [7].

У юридичній літературі існує розширювальне тлумачення структури правової системи. Компонентами правової системи при цьому виступають такі елементи: 1) право як сукупність створених державою норм; 2) законодавство як форма виразу цих норм; 3) правові інституції, які здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) процес правореалізації; 7) права, свободи і обов'язки громадян; 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність

і правопорядок; 10) правова ідеологія; 11) суб'єкти права; 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища, що утворюють «інфраструктуру правової системи» (наприклад, правосуб'єктність, правовий статус, юридичну відповідальність, законні інтереси та ін.) [8].

Таким чином, правова система — поняття складне і багатопланове, яке містить цілий комплекс компонентів, впливає на суспільні відносини. «Правова система — це формалізований комплекс нормативних, організаційних, контрольних та ідеологічних складових права, існуючих на національному, регіональному і міжнародному рівні (національні, регіональні і міжнародні правові системи)» [9].

Відомий американський правознавець Л. Фрідмен розрізняє право і правову систему, і не зводить останню до набору норм. Право розглядається ним у вузькому розумінні як офіційне, державне право, а в широкому — як правова система. У її склад він включає наступні структурні елементи: «1) державні органи; 2) норми права, зразки поведінки, конкретні рішення та дії; 3) правову культуру» [10].

Національні правові системи певного типу по подібності, єдності їх елементів об'єднуються в групи, які називаються «правовими сім'ями». За словами В. М. Синюкова: «Правова сім'я — це сукупність національних правових систем, заснована на спільності джерел, структури права та історичного шляху його формування» [11].

Кожна правова сім'я має свій специфічний комплекс безпосередніх юридичних детермінант. Поняття «правова сім'я» відбиває ті особливості деяких правових систем, які є результатом подібності їхнього конкретно-історичного розвитку: структури, джерел, провідних галузей і правових інститутів, правової культури, традицій, особливостей правозастосовчої діяльності, юридичного мислення і т. п. Під правовою сім'єю розуміється «більш-менш широка сукупність національних правових систем, об'єднаних спільністю історичного формування, структури, джерел, провідних галузей і правових інститутів, правозастосування, поняттєво-категоріального апарату юридичної науки» [12]. Таким чином, правова система — поняття складне і багатопланове, що містить цілий комплекс компонентів, здійснюючих нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини.

У своєму розвитку право пройшло довгу, тисячолітню, багатопланову історію. Право підійшло до третього тисячоліття християнської ери в стані вражаючого різноманіття існуючих та таких, що існували в минулому, юридичних систем (саме «юридичних систем», тобто в позитивному праві, розглянутому в єдності, у комплексі з юридично значущими реаліями — судовою практикою, правовою ідеологією) живуть як наявні реальності, і наглядно проступають у тому чи іншому виді багато найважливіших цінностей людської цивілізації, культури. Це значною мірою і визначає сам факт існування окремих ареалів, «угруповань» чи, відповідно до сформованій у юриспруденції специфічної термінології, — сімей юридичних систем [13].

На сучасній правовій карті світу співіснує величезна кількість національних правових систем. Офіційними членами ООН на сьогоднішній день є близько 200 держав, і кожна держава має свою власну національну систему права, яка є нормативним відображенням історичних, політичних, культурних і релігійних особливостей кожного народу і суспільства. Проблема класифікації правових систем з'явилася разом з виникненням порівняльного правознавства як науки.

«З огляду на різночасність виникнення і розвитку права в різних країнах і регіонах світу, а також цілого ряду інших факторів, різні національні системи права в сучасному світі відрізняються різним рівнем правової розвиненості, тобто різним ступенем і мірою наявності і виразу в них (з урахуванням національної специфіки, традицій, своєрідності культури, стану суспільства, економіки і т. п.) єдиних, загальноправових (по суті — європейсько-правових) засад і положень» [14].

Розбіжності між правом різних країн значно зменшуються, якщо виходити не зі змісту їх конкретних норм, а з більш постійних елементів, використовуваних для створення, тлумачення, оцінки норм. Самі норми можуть бути нескінченно різноманітними, але способи їхньої розробки, систематизації, тлумачення показують наявність деяких типів, яких не так вже і багато. Тому, як пише Р. Давид, можливо угруповання правових систем у сім'ї, подібно тому, як це роблять й інші науки, залишаючи осторонь другорядні розбіжності та виділяючи сім'ї, як, наприклад, у лінгвістиці: романські, слов'янські, семітські мови, у релігії: християнство, іслам і т. п., у природничих науках: ссавці, плазуни, птахи, земноводні і т. п. Для класифікації використовують різні фактори, починаючи з етичних, расових, географічних, релігійних і закінчуючи юридичною технікою і стилем права. Звідси безліч класифікацій [15]. Р. Давид висунув нову класифікацію, підставою якої є поєднання двох критеріїв: ідеологічного фактора, що включає релігію, філософію, економічні та соціальні структури, і юридичної техніки як основної складової джерела права. Виділяються три основні правові сім'ї: романо-германська, англосаксонська і соціалістична, до яких примикають інші правові сім'ї, а саме: релігійні і традиційні правові системи, зокрема мусульманське й індуське право, право країн Далекого Сходу, а також правові системи країн Африки.

К. Цвайгерт і Х. Кьотц запропонували класифікацію правових систем, в основу якої покладено критерій «стилю права». Відповідно до цієї класифікації окремим правопорядкам і цілим групам правопорядків притаманний свій певний стиль, тому, порівнюючи правопорядки, необхідно прагнути виявити цей правовий стиль і провести їх групування в правові системи. «Стиль права» складається, на думку авторів, з п'яти факторів: походження і еволюції правової системи; своєрідності юридичного мислення; специфічних правових інститутів; природи джерел права і способів їхнього тлумачення; ідеологічних факторів.

На даній основі К. Цвайгерт і Х. Кьотц спробували визначити, з одного боку, критерії, що лежать в основі розбіжностей правових сімей, а з іншого боку — критерії стилю і його наукового тлумачення для того, щоб виявити характерні

риси досліджуваних правопорядків, які дозволяють встановити їх приналежність до тієї чи іншої правової сім'ї. Відповідно до цієї класифікації, всі національні правові системи згруповані у вісім правових сімей: романська; німецька; скандинавська; загального права; соціалістичного права; права країн Далекого Сходу; ісламського права; індуського права [16].

На думку С. С. Алексєєва, теорія «стилів» має потребу у відомому корегуванні. Головне тут ось що. У порядку розвитку зазначеної ідеї було б виправданним зробити акцент на трьох раніше зазначених правових сім'ях — групах якісно своєрідних, контрастних правових систем, що відрізняються особливим юридичним складом «базових» юридичних типів, що мають характер основних [17].

Як критерії основних «базових» юридичних типів правових систем, він пропонує «загальний фон» чи «клімат» правового життя даної країни, пануючу правову ідеологію і реальну структуру позитивного права, комплекс притаманних йому специфічних правових інститутів. На цій основі він виділяє романо-германське право, загальне, прецедентне право і традиційні невіддиференційовані системи.

Найбільше відповідає системно-функціональному підходу класифікація правових систем сучасності, запропонована К. Осаке, яка побудована на принципах великої кількості критеріїв і сукупності об'єктивних, а також суб'єктивних факторів.

«Класифікація правових систем сучасності повинна проводитися на трьох рівнях, тобто на двох рівнях макрокласифікації по правовим традиціям і на одному рівні мікрокласифікації по правовим сім'ям. На першому рівні дихотомічної макрокласифікації правові системи поділяються за критерієм релігійної орієнтації (на релігійні і нерелігійні), а на другому рівні — за ознакою праворозуміння і ролі права в суспільстві (на західні і незахідні). Більш вузька класифікація правових систем, які входять у західну правову традицію, відноситься до мікрокласифікації. На цьому рівні, у моему уявленні, критерій для класифікації правових систем зводиться до чотирьох факторів, а саме: методології права, інфраструктури права, структури процесуального права і правової ідеології» [18].

П. Круз вказує стосовно до Європи і на військово-політичні фактори. «Конфігурація усього правового світу Європи, як і окремих правових систем, — пише він, — наприкінці ХХ ст. значною мірою залежить від великого числа факторів, але не в останню чергу від таких, що досить часто не піддаються обліку обставин, як розвиток нової військово-політичної ситуації на Європейському континенті» [19]. Вони складаються по-різному, у залежності від того, чи буде новий військовий альянс, який виникає на базі розширення НАТО, існувати при домінуючій ролі США як одного з партнерів західноєвропейських країн, чи вже він буде функціонувати на основі балансу таких держав, як об'єднана Німеччина, з одного боку, і Росія та Франція — з іншого.

Можна погодитися з думкою Р. Давида, відповідно до якої можливе групування правових систем сучасності і за іншими критеріями, але відсутня єдина

думка про те, яким шляхом повинно бути проведено це групування, і які «сім'ї права» будуть виділені в підсумку. У будь-якому випадку поняттю «правова сім'я» не відповідає якась біологічна реальність, воно використовується лише з дидактичною метою, щоб виявити подібності і розбіжності систем чинного права. Тільки при такому підході кожна з класифікацій має свою цінність. Все залежить від того, що хочуть вивчити, і від основних поставлених цілей. Не можна вдатися до тої самої класифікації і тоді, коли вивчення йде в загальносвітовому масштабі, і тоді, коли воно обмежене європейськими рамками. Різними виявляються класифікації і в залежності від того, береться за основу приватне чи публічне право [20].

Література

1. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное // *Віче*. — 2000. — № 3. — С. 147.
2. Алексеев С. С. Право на пороге третьего тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи. — М., 2000. — С. 53.
3. Фридмен Л. Введение в американское право: Пер. с англ. — М., 1993. — С. 7-8.
4. Теория государства и права / Под ред. М. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1999. — С. 164.
5. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 177.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 94.
7. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 47, 269-270.
8. Харитонов О. І., Харитонов С. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. — Х., 2002. — С. 26-27.
9. Оборотов Ю. Н. Традиции и повазии в правовом развитии. — Одесса, 2001. — С. 212.
10. Фридмен Л. Вказ. твір. — С. 7-21.
11. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1997. — С. 170.
12. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — М., 2000. — С. 123, 118.
13. Алексеев С. С. Вказ. твір. — С. 52.
14. Нерсесянц В. С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции // *Государство и право*. — 2001. — № 6. — С. 14.
15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. — М., 1998. — С. 20.
16. Цвайгерт К., Кетц Х., Цвайгерт К. Х. Введение в Кетц сравнительное правоведение в сфере частного права. — М., 1998. — Т. 1. Основы. — С. 106-117.
17. Алексеев С. С. Вказ. твір. — С. 55.
18. Осакве К. Типология современного российского права на фоне правовой карты мира // *Государство и право*. — 2001. — № 4. — С. 15.
19. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. — М., 2001. — С. 254.
20. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Вказ. твір. — С. 20.